

Útmutató
Tanulmányok Pázmány Péter *Kalauzáról*

Szerkesztette
Maczák Ibolya

MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2016

FÖRKÖLI GÁBOR

A Kalauz helye a magyar vallásos antropológia történetében

Pázmány Péter érvei a katolikus Lépes Bálint és a református Margitai Láni Péter műveiben

Pázmány Péter a *Kalauz* első könyvének első két fejezetében Isten létezését igyekszik teológiai és bölcseleti érvekkel bizonyítani. Jelen dolgozat azt vizsgálja, hogy ezek a fejezetek milyen viszonyban állnak a korabeli magyar vonatkozású teológiai kézikönyvek hasonló témájú szöveghelyeivel, és arra keresi a választ, hogy mennyiben jelentett Pázmány gondolatmenete újdonságot a magyar hittudományi irodalomban, illetve hogy feltételezhetünk-e valamilyen hatástörténeti viszonyt ezen a téren a *Kalauz* megjelenését követő hitvitázó művekkel kapcsolatban. Amikor vallásos antropológiáról beszélek, akkor elsősorban két kérdésfelvetésre gondolok: 1.) Van-e az emberben vele született hajlam a vallásosságra és az istenhitre? 2.) Alkalmasnak tartja-e a teológia az emberi intellektust arra, hogy a maga erejéből Isten létezésére és bizonyos tulajdonságaira következtessen? Éppen ezért az antropológiai kérdésfelvetés mellett – van-e az embernek vallásos alaptermészete? – a természetes teológiáról is szót kell ejteni. A hittudománynak ez az ága az ember természetes észére támaszkodva, a kinyilatkoztatásból szerzett tudást félretéve, tisztán bölcseleti alapon közelíti meg Isten létét és tulajdonságait.¹ Antropológiai szempontból annyi előzetesen megállapítható, hogy az egyes teológiai irányzatok egyetértének abban, hogy az ember – legalábbis Isten eredeti terve szerint – képes puszta eszével Teremtőjének létét felismerni. Amellett fogok érvelni, hogy Pázmány Péter *Kalauza* ezen a területen egy új típusú érvelést honosított meg a magyar nyelvű teológiai irodalomban,² és mindezt olyan sikerrel, hogy még protestáns követője is akadt.

¹ A természetes teológia fogalmáról ld. Paul CLAVIER, *Qu'est-ce que la théologie naturelle?*, Paris, Vrin, 2004.

² A *Kalauz* általános keresztény apologetikájának és természetes teológiájának önálló fejezetet szentelt: Matthias ERDŐS, *Pázmány's Hodoegus: Methode und Bedeutung*, Esztergom, Gustav Buzárovits, 1941, 18–20. A kérdéssel szintén röviden foglalkozik: SZABÓ Ferenc S. J., *Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében*, Bp., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – L'Harmattan, 2012, 212–213. A kutatás a problémát általában Pázmány természetbölcselete felől közelíti meg, és ennek kapcsán részletesen elemzi a grazi évek alatt

Mivel Kálvin *Institutiója* az „ismerd meg önmagad” parancsával indul, ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a magyarországi teológiai irodalomban is először a protestáns kézikönyvekben jelentkezik az antropológiai megközelítés. Ezért először érdemes áttekinteni, hogyan vélekedett a protestáns tábor a kérdésről. Míg Zwingli *Az igaz és a hamis vallás magyarázata* c. műve szerint a vallásokban minden olyan nézet, amelyben van valami igazság, Istentől ered, ő ugyanis eltérő mértékben ugyan, de egyaránt inspirálta a pogány gondolkodókat, a zsidókat és a keresztényeket is, így az Istenről való ismeretük között csupán mennyiségi ugrás figyelhető meg,³ addig Kálvin az *Institutióban* bonyolultabban látja a problémát. Először is Szent Pálnak a *Rómaiakhoz írt leveléből* felidézi azt a passzust, amely szerint Isten léte annyira nyilvánvaló, hogy senkinek sincs mentsége Isten előtt arra, hogy nem ismeri őt.⁴ Ezen kívül Cicero ún. konszenzusérvére is hivatkozik. Ez több művében is megtalálható, a *De natura deorum*-ban is elhangzik, ahol magának Epikurosznak tulajdonítják, aki szerint egy olyan barbár nép sincs, amely ne hinne

írott traktátusokat (*Physica, Dialectica*) és azokat az Arisztotelész-műveket (*De Physica, De Caelo, De generatione et corruptione, Meteorologica*), amelyekből Pázmány grazi természetbölcseleti előadásait tartotta, rámutatva, hogy Pázmány Kopernikusz heliocentrikus világképét is ismerte: FÉLEGYHÁZY József, *Pázmány bölcsellete*, Bp., magánkiadás, 1937, 71–118; GERENCSÉR István, *A filozófus Pázmány*, Bp., a Történetírás kiadása, 1937 (Tanulmányok a magyar szellemiség és erkölcsök történetéhez, 1); M. ZEMPLÉN Jolán, *Pázmány Péter fizikai előadásai a gráci egyetemen* = M. Z. J., *A magyarországi fizika története 1711-ig*, Bp., Akadémiai, 1961, 244–246; Paul Richard BLUM, *Péter Pázmány als Philosophieprofessor = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 35–49; ROKAY Zoltán, *Pázmány Péter latin nyelvű filozófiai írásainak forrásai = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6), 9–12. Kétségtelen, hogy itt elemzendő természetes teológiai érvrendszerében fontos szerepet játszanak ezek az ismeretek.

³ Ulrich ZWINGLI, *Commentarius vagyis az igaz és a hamis vallás magyarázata*, ford. TUDÓS István, PRUZSINSZKY Pál, Bp., Hornyánszky Viktor, 1905, 27: „Ámítás az és hamis vallástétel, hogy a hittudósok a bölcsészetből megfejtették, hogy mi az Isten. Azt, a mi az ő tanításukban helylyel-közzel igaz, a kinyilatkoztatásból merítették; az Úr ugyanis az Ő ismeretére vonatkozó egyes dolgokat a pogányokkal is közölte volt, ámbár ezen ismeretközlés gyér és nem egészen világos; a mi az érintett tanításban igaz, az az Úrtól van, különben nem lenne igaz.”

⁴ Róm 1,19–20: „Mert az, a’ mit az Isten felől tudhatnak az emberek, nyilván vagyon ő benne: mert az Isten megjelentette nekik. Mert a’ mi Istenben láthatatlan, tudniillik az ő örökkévaló hatalmassága és Istensége, e’ világnak alkotmányából és a’ teremtett állatokból megértetvén, megláttatnak; e’ végre hogy legyenek ők magok menthetetlenek.” (Károli Gáspár fordítása.)

bizonyos istenekben; az ember vallásos természete tehát univerzális.⁵ Kálvin szerint tehát a vallásosság az emberi természetből következik; ennek a vallásos természetnek azonban nem sok köze van az igazi valláshoz, mivel az eredendő bűn miatt az annyira megromlott, hogy csak veszélyes téveszmékhez vezet. A teremtés szemlélése révén ugyan rájöhethetnénk, hogy létezik az egy igaz Isten, ám a bűnbeesés után már csak a *Szentírás* adhat nekünk világos tájékoztatást.⁶ Melanchthon és Wolfgang Musculus a maguk teológiai közhelygyűjteményeiben szintén hangsúlyozzák a bűnbeesés következtében végbement romlást az emberi értelemben, noha ők elismerik a természetes teológia bizonyos érdemeit.⁷

A konszenzusérv és az eredendő bűn által elhomályosított emberi tudás kettősége a magyar protestáns teológiai kézikönyvekben is rendszeresen felbukkan. Félegyházi Tamás az először 1579-ben, Debrecenben megjelent, majd kibővített és többször kiadott *Katekizmus*a erre a legjobb példa: az univerzális, vagy természetes istenismeretből rájöhethetünk, hogy az ember azért teremtett, hogy megismerje Istent; a bálványimádó vallások sokfélesége viszont megmutatja, hogy a bűnbeesés

⁵ KÁLVIN, *Institutio Christianae Religionis*, 1.3.1: „És valóban, Isten ismeretének hiányáról szólva látunk kell, hogy leginkább az elmaradott és műveletlen népeknél találunk példát erre, de még sincs olyan barbár nép vagy elvetemedett nemzet, amelybe ne lenne beleyökerezve a meggyőződés, hogy van Isten, amint azt a jól ismert pogány tudós is mondta.” (Magyar fordítás: KÁLVIN János, *Institutio Christianae Religionis, A keresztyén vallás rendszere*: 1559, ford. BUZOGÁNY Dezső, Bp., A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2014 [Református Egyházi Könyvtár, új folyam, 7/1] I, 37.) A hivatkozott szöveg hely: CICERO, *Az istenek természete*, I, 16. Ugyanez a gondolat Cicero más műveiben is felbukkan: *Tusculumi eszmecsere*, I, 13; *A törvények*, I, 8.

⁶ KÁLVIN, *Institutio...*, 1.5–6. Zwingli és Kálvin vallásos antropológiai összehasonlításához ld. J. Samuel PREUS, *Zwingli, Calvin and the Origin of Religion*, Church History, 1977/2, 186–202.

⁷ Melanchthon szerint számos jele van a Teremtésben Isten létezésének, ezeket azonban elfedi az eredendő bűn; a filozófia azonban – és itt Xenophónt idézi példaként – Isten Igéjével kiugázítva hasznos lehet (Philipp MELANCHTHON, *Loci theologici* = Philippi MELANCHTHONIS *Opera quae supersunt omnia*, ed. Karl Gottlieb BRETSCHNEIDER, Heinrich Ernest BINDSEIL, Braunschweig, Schwetschke, 1854 (Corpus Reformatorum, XXI), 369–370, „De Creatione” szócikk alatt, a *Loci theologici* második redakciójában). Musculus szintén kijelenti, hogy bár az emberi elme a bűn következtében megromlott, Isten a Teremtésben szemlélhető, műveiben kinyilvánítja magát; pogány bölcséket is felsorol, akik azt vallották, hogy egy Isten van: Platón, Cicero, Vergilius (Wolfgangus MUSCULUS, *Loci communes in usus sacrae theologiae candidatorum*, Basiliae, ex officina Hervagiana, 1560 [VD16 M 7292], 7–8, *De Deo* szócikk *Qualis sit Deus consideratione essentiae* c. fejezete alatt).

mennyire elrontotta bennünk Isten velünk született eszményét; így tehát egyedül a *Szentírásban* bízhatunk.⁸

Valamivel megengedőbb, de lényegét tekintve Félegyházihoz hasonló nézetet vall erről Szegedi Kis István 1585-ben, Bázelen kiadott teológiai közhelygyűjteménye is, amely nagyszabású kísérlet teológiai és antropológiai ismeretek összefoglalására.⁹ Első részének tabulái Istenről szólnak, a második részben pedig az emberről. Az Istenről szóló rész első táblázatában néhány alapvető istenérvert közöl a szerző. Az első érv szerint az isteni felséget a Teremtés művéből meg lehet ismerni, így Szent Pállal szólva nem lehet mentsége azoknak, akik nem ismerik Istent. Második érve lényegében megismétli az előzőt, míg a harmadik a természeti csapásokból, égi és földi jelenésekből következtet Isten létezésére. A tabula többi istenérve már nagyrészt a *Szentírás*on alapszik: a próféták beteljesedő jóslatai, a választott nép, Izrael sorsa és a Szentlélek kinyilatkoztatása mind-mind Isten létezését bizonyítják.¹⁰ A könyv második, az emberről szóló részében Szegedi Kis újra kitér arra a kérdésre, hogy miként ismerheti meg az ember Istent. Szent Pál *Korinthusiakhoz írt első levelének* híres helye alapján megállapítja, hogy az evilági életben Isten megismerése csakis tökéletlen lehet.¹¹ Ugyanakkor Isten művéből mindenkinek világos lehet létezése, ezért – ismét Pállal szólva – menthetetlen az, aki nem ismeri Istent. Azt ezt követő tabulában Szegedi Kis a keresztény istenismeretet a pogányok istenekről vallott képzeletével hasonlítja össze. Itt megállapítja, hogy a keresztény álláspont szerint az ember igénye Isten megismerésére az első emberpár bűnbeeséséből és a Törvényből fakad.¹² Éppen ezért szükséges az alázat Isten megismeréséhez.¹³

⁸ FÉLEGYHÁZI Tamás, *Az keresztényi igaz hitnek részéről való tanítás kérdésekkel és feleletekkel, ellentétesekkel és azoknak meg fejtésével*, Debrecen, Rudolf Hoffhalter, 1579 (RMK I 152; RMNy 430). Bővített változata: Debrecen, Rudolf Hoffhalter, 1580 (RMK I 163; RMNy 454). Új kiadásai a függelékben a szerző rövid katekizmusával: Debrecen, Rudolf Hoffhalter, 1583 (RMK I 202; RMNy 525), typ. Hoffhalter, 1588 (RMK I 221; RMNy 609).

⁹ SZEGEDI KIS István, *Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine*, Bázél, Konrad Waldkirch, 1585 (RMK III 740; VD16 S 10449).

¹⁰ *Uo.*, 1.

¹¹ *Uo.*, 261. A hivatkozott Szent Pál-idézet: „Mikor gyermek volnék, úgy szóltam mint gyermek, úgy gondolkodtam mint gyermek, úgy értettem mint gyermek, minekutánna pedig férjfiúvá lettem, elhagytam a’ gyermekhez illendő dolgokat. Mert most látunk tükör által és homályos beszéd által, de akkor szemtől szembe: most rész szerint vagyok bennem az esméret, akkor pedig léssen az esméret úgy, a’ mint tanítottam.” (1Kor 13,11–12, Károli Gáspár fordítása.)

¹² SZEGEDI KIS, *i. m.*, 262: „Nostri cognitio. Hic disce: Cognitionem nostri ex lapsu primoru[m] parentu[m], et ex Lege peti.”

¹³ *Uo.*, 262: „Hac cognitione nostri opus esse nobis, ut humiliemur.”

Az előző két teológiai kézikönyv az Isten megismerésének motivációját és nehézségét is a bűnbeeséssel hozta kapcsolatba, és meglehetősen szűkszavúan nyilatkozott a természetes teológia lehetséges érveiről. Egészen más Laskai Csókás Péter *De homine* c., 1585-ben Wittenbergben megjelent értekezése.¹⁴ A Cusanusból és Pico della Mirandolából sokat merítő szerző a neoplatonizmus ismeretelméleti és antropológiai optimizmusával részletezi a Teremtés művéről és benne az emberről szóló ismereteket.¹⁵ Az emberről mint kis világról, mikrokozmoszról ír, hangsúlyozva elméjének méltóságát és testének szépségét. Még olyan, ma már mulatságosnak ható passzusokat is olvashatunk a műben, mint amelyik szerint az ember kitüntetett helyét az is mutatja, hogy az emlők, az állatokkal ellentétben, a mellkas magasságában vannak, így eltakarják a csúnya bordákat. (Az emberen kívül a szerző szerint egyetlen ilyen állat van még, az elefánt.)¹⁶ A szerző 1583 és 1585 között Genfben tartózkodott, erudícióját Théodore de Bèze is megbecsülte.¹⁷ Laskai Csókásnak ezen kívül kiváló francia kapcsolatai voltak, és később valószínűleg ő volt a Calepinus-szótár magyar részének szerkesztője Lyonban.¹⁸ A mikrokozmosz ünneplésére és a teremtett világban való gyönyörködésre ezekben az évtizedekben különösen fogékonyak voltak a francia nyelvű genfi protestánsok. Közülük többen is lelkesen utánozták a hugenotta Guillaume de Salluste Du Bartas költészetét, aki a Teremtés hat napjáról írott *La Semaine* c. költeményében a bibliai teremtéstörténetet verselte meg bőséges természetfilozófiai tudásanyag kíséretében, később megjelölve a *Sette giornate del mondo creatòt* író Tassót és *Az elveszett Paradicsom*ot író

¹⁴ LASKAI CSÓKÁS Péter, *De homine magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus*, Wittenberg, haered. Johannis Cratonis, 1585 (RMK III 744, VD16 C 6156).

¹⁵ Forrásairól ld. Lajos TARDY, *Aspetti della fortuna di Pico nella cultura ungherese: Patrus Monedulatus Lascovius = L'Opera e il pensiero di Giovanni Pico della Mirandola nella storia dell'umanesimo: convegno internazionale: Mirandola: 15–18 Settembre 1963*, Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 1965, II, 399–403; BALÁZS László, *Laskai Csókás Péter „De homine” című művének előszavából = Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., Református Egyházi Zsinati Iroda, 1973 (Studia et Acta Ecclesiastica III), 1005–1022; BOLBERITZ Pál, *A magyar filozófia kezdetei: Nicolaus Cusanus recepciója Laskói Csókás Monedulatus Péter „De homine” c. művében*, Bp., Szent István Akadémia, 2004.

¹⁶ LASKAI CSÓKÁS, *i. m.*, 421. Idézi: BOLBERITZ, *i. m.*, 26.

¹⁷ A *De homine* megjelenését megelőző évben, 1584-ben Théodore Bèze anyagi támogatásával jelent meg Genfben a jezsuita Wolfgang Schreck tételei ellen írott műve: LASKAI CSÓKÁS Péter, *Theorematum de puro et expresso Dei verbo*, Genf, Jacques Chouet, 1584 (RMK III 729).

¹⁸ Szerzősége jól magyarázná, hogy miért van részletes szócikk a szótárban szülőföldjéről, Baranyáról (latinul Barovia) és Fogarásról, ahol rövid ideig lelkipásztor volt: SZILY Kálmán, *Elnöki megnyitó beszéd*, Magyar Nyelv, 1913, 49–57.

Miltont.¹⁹ Vezérfonala a görög Nagy Szent Vazul és az őt szorosán követő latin Szent Ambrus *Hexaémeron* c. művei voltak, vagyis azok a homíliák, amelyek az ószövetségi teremtéstörténetet védelmezték a pogány kozmogóniákkal szemben. Ekkortájt, 1581-ben jelenik meg Genfben a hatalmas életművel rendelkező kálvinista teológus, Lambert Daneau *Physique française* c. természetfilozófiai antológiája, amely Nagy Szent Vazul teljes *Hexaémeronjának* francia fordítását tartalmazta.²⁰ A genfi Simon Goulart, aki Du Bartas több követőjét is támogatta, kommentárokat is kiadott a *La Sepmaine*-hez.²¹ Azonban sem Du Bartas kálvinista nézetei, sem genfi népszerűsége nem akadályozta meg a katolikus jogászt, Pantaléon Thévenint abban, hogy ő is terjedelmes kommentárt írjon a *La Sepmaine*-hez,²² és egy katolikus fordító minden különösebb probléma nélkül a költemény latin változatát is elkészítí, noha Du Bartas a francia vallásháborúk kapcsán nem hallgatja el a katolikusok viselt dolgait.²³ Laskai Csókás embertani értekezése tehát egy olyan gazdag, felekezetek fölött is átívelő kontextusba illeszkedik, amely a keresztény újplatonizmust enciklopédikus igényű leírással ötvözte.

¹⁹ Első kiadás 1578-ban jelent meg: Guillaume de Salluste DU BARTAS, *La Sepmaine ou creation du monde*, Paris, Michel Gadoulléau et Jean Febvrier, 1578. A következő genfi vonatkozású könyvek, amelyek verses spirituális elmélkedéseket tartalmaznak, gyakran hivatkoznak rá: Pierre POUPO, *La Muse chrestienne*, Paris, Barthélemy Le Franc, 1590; Benoît ALIZET, *La Calliope chrestienne*, Genf, Gabriel Cartier, 1593. Kicsivel később Du Bartasnak egy tiszteletteljes bírálója is akad Genfben, aki versben cáfolja meg Du Bartas bizonyos természetfilozófiai nézeteit: Christofle de GAMON, *La Semaine ou Creation du monde contre celle du sieur Bartas*, Genf, Guillaume Petit, 1599.

²⁰ Lambert DANEAU, *La physique française, comprenant en treize livre ou traittez*, Genf, Eustache Vignon, 1581.

²¹ Először 1581-ben, majd Du Bartas művével együtt 1588-ban jelenteti meg. Modern kiadása: Guillaume DU BARTAS, *La Sepmaine ou Création du monde*, t. II: *L'Indice de Simon Goulart*, sous la dir. Yvonne BELLENGER, Paris, Classiques Garnier, 2011. Pierre Poupouval, Du Bartas egyik utánzójával való kapcsolatáról ld. Ralph M. HESTER, *A Protestant Baroque Poet, Pierre Poupo*, The Hague, Mouton, 1970 (*Studies in French Literature*, 10), 27–46; Franco GIACONE, *La Muse chrestienne de Pierre Poupo: la théologie dans les sonnets = Histoire d'écritures: la Bible et la théologie de Marguerite de Navarre à Agrippa d'Aubigné*, préf. Jean CÉARD, Roma, Edizioni di Storia et Letteratura, 1999 (*Quaderni di cultura francese*, 32), 109–134.

²² Első kiadása 1585-ben jelenik meg. Modern kiadása: Guillaume DU BARTAS, *La Sepmaine ou Création du monde*, t. III: *Annotations de Pantaleon Thevenin*, sous la dir. Denis BJAÏ, Paris, Classiques Garnier, 2011.

²³ Guillaume DU BARTAS, *Beresithias, sive mundi creatio*, trad. Jean-Édouard DU MONIN, Paris, Hilaire Le Bouc, 1579; fordításának értékeléséről ld. Michel MAGNIEN, *Une lecture catholique de La Première Sepmaine: Du Monin, traducteur de du Bartas = Du Bartas, poète encyclopédique du XVIe siècle*, éd. James DAUPHINÉ, Lyon, La Manufacture, 1988, 195–210.

Laskai Csókás hatása tükröződik Foktövi János kéziratban maradt prédikációs kötetén is, amely tulajdonképpen egy vallásos antropológiai értekezés az ember születéséről, életéről és haláláról.²⁴ Az 1614-ben befejezett, valószínűleg kiadásra szánt mű szerzője az eddigi kutatások szerint nem jutott el külföldi egyetemre, csak Tolnában és Debrecenben tanult, majd iskolamesterként dolgozott Szegeden és Veresmarton, később pedig lelkészként tevékenykedett Cegléden, Adácson, Tökölön, Foktón, Patajon, Makádon és Vácott. Műve megírásához tehát a magyar protestáns iskolákban meglévő könyvekből kellett dolgoznia, ezért munkája pótolhatatlan betekintést nyújt a korabeli Magyarország és Hódoltság antropológiai és teológiai műveltségbe.²⁵ A szerző a mű elején leszögezi, hogy az ember legfontosabb és legnehezebb feladata önmaga megismerése.²⁶ Csakhogy, mint azt a harmadik, az ember teremtéséről írott prédikációban írja, az eredendő bűn következtében megromlott természete miatt az ember saját erejéből nem ismerheti meg jól sem önmagát, sem Teremtőjét, erre csupán a Szentlélek által, az Írást olvasva van lehetősége. A gondolat lelőhelye a margójegyzet szerint Wolfgangus Musculus *Loci communes*-e.²⁷ Másutt ismeretelméleti érvet hoz fel Isten megismerhetetlenségére: mint írja, Istent nem lehet jól megnevezni, mert minden fogalmunk véges.²⁸ Ugyanakkor a szerző egy-egy egész prédikációt szentel az ég és a föld teremtésének, amelyeknek szépsége szerinte bizonyíték Isten létezésére, Foktövi művében tehát mégis felcsillan a természetes teológia lehetősége.²⁹ A föld teremtéséről szóló prédikációban pedig nagyon beszédes módon hivatkozik egy olyan műre, amely a természetes és a kegyelem által közvetített istenismeret fogalmát elemzi: ez Joachim Mencil sziléziai evangélikus lelkész (1586–1638?) *Theognosia* c. 1611-es könyve.³⁰

Míg Foktövi műve kéziratban maradt, addig nem kell hangsúlyoznunk, hogy Pázmány *Kalauza* milyen nagyszámú – a szerzővel szimpatizáló vagy éppen ellenséges – olvasóhoz jutott el. Így a teremtés leírásának természetbölcseleti igényű, ám

²⁴ *Az embőr életének I. eredetiről, II. természetiről, III. állapattjáról íratott könyv*, OSZK, Oct. Hung. 380.

²⁵ A kéziratot mű és a szerző részletes bemutatását ld. H. HUBERT Gabriella, *Egy morális antropológia 1614-ből: Foktövi János kéziratot prédikáció-gyűjteménye*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1986, 209–221.

²⁶ *Az embőr életének I. eredetiről...*, i. m., 19v.

²⁷ *Uo.*, 32v–33r.

²⁸ *Uo.*, 27r–27v.

²⁹ Íme egy jellemző idézet: „Az mönnieci Egek kereksege niluan megh mutattia hogi vagion Isten, ha megh tekentiük es megh gondolliuk annak változhatatlan állapotaiat.” (*Uo.*, 82v.)

³⁰ *Uo.*, 87r (a margón): „Joachim[us] Mencilius de Cogn. dei lib. I. cap. 6. fol. 116”. A hivatkozott könyv: Joachim MENCIL, *Theognosia sive de cognitione Dei ex lumine naturae, gratiae et gloriae*, Offenbach, Hummius, 1611 (VD17 1:065884Z).

teológiai célú leírása magyar nyelven először a *Kalauz* elején figyelhető meg, amely tudomásom szerint először ad hírt magyarul a *Hexaëmeron* tradíciójáról is. A *Kalauz* ezenkívül is több újdonságot hoz a magyar nyelvű hitvitázó irodalomba. Először is átfogó keresztény apológiát tartalmaz, amely nemcsak a reformáció kihívására ad választ, hanem egy új ellenség is megjelenik benne, az ateista és a Gondviselést tagadó epikureus.³¹ Pázmány már az 1606-os *Rövid tanúság* c. művében használta rájuk a libertinus kifejezést³², a *Kalauz* előszava után illesztett summában pedig egy olyan tudóst is elmarasztal, aki szerint Arisztotelész *Ethiká*jának ismerete elégséges az üdvösségre.³³ Elsősorban tehát a „libertinusok” ellen irányul a *Kalauz* első könyvének első és második része, ahol a jezsuita szerző a legkülönbélebb istenérveket veti be. Tudjuk, hogy Pázmány a *Kalauz*-ban viszonylag ritkán hivatkozik közvetlenül középkori szerzőre, és szívesebben idéz a *Szentírás* mellett ókeresztény, esetleg

³¹ Ennek a dolgozatnak nem tisztje eldönteni, hogy valóban voltak-e már a korban ateisták és a Gondviselést tagadó deisták, vagy csak antik doxográfiákból származó toposzokat idéznek meg a kor keresztény apológiai. A kérdésben már csak azért is nehéz dönteni, mert ha voltak is istentagadók vagy vallástalanok, gondolataikat ritkán adták írásba, azokat csak a gyakran elfogult bírálók véleményén keresztül ismerhetjük. Csupán jelzem, hogy a szakirodalom is megosztott ebben a kérdésben. Lucien Febvre tudománytörténeti klasszikusnak számító művében például Rabelais állítólagos vallástalanságát cáfolva amellett érvel, hogy a kor gondolkodói nem rendelkeztek olyan autonóm természetfogalommal, amely lehetővé tette volna egy Isten nélkül létező és működő világ elképzelését (Lucien FEBVRE, *Le problème de l'incroyance au 16e siècle: La religion de Rabelais*, Paris, Albin Michel, 1968, 420–423. Febvre tézisének kritikájához ld. François BERRIOT, *Athéisme et athéistes au XVe siècle en France*, Lille, Éditions du Cerf, 1976, I–II). Egyesek, mint Winfried Schröder, a 17. század közepére teszik az első ateista értekezések, pl. a *Theophrastus redivivus* megjelenését (Winfried SCHRÖDER, *Ursprünge des Atheismus: Untersuchungen zur Metaphysik- und Religionskritik des 17. und 18. Jahrhunderts*, Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1998 [Quaestiones 11]), míg pl. Simon József a Kolozsváron is tevékenykedő, a klasszikus istenérveket megcáfoló Christian Franckenben, vagyis már egy 16. század végi szerzőben látja az első ateista szöveg szerzőjét (József SIMON, *Die Religionsphilosophie Christian Franckens: Atheismus und radikale Reformation in frühneuzeitlichem Ostmitteleuropa*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2008 [Wolfenbütteler Forschungen 117]).

³² PÁZMÁNY Péter, *Rövid tanúság*, s. a. r. BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Pázmány Péter Művei, 4), 17: itt azokat mondja libertinusoknak Pázmány, akik azokat az alapelveket is vitatják, amelyeket minden keresztény felekezet elfogad.

³³ Mivel Pázmány később jelentősen változtatott az egyes szöveghelyek megfogalmazásán, ezért itt nem a *Kalauz* végleges változatát, hanem az 1613-as eredeti kiadást fogom idézni. Csak így lehet precízen összevetni Pázmány szövegét későbbi példáimmal, amelyek az 1610-es évek második felében kiadott könyvek lesznek: PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérle kalauz*, Pozsony, [typ. archiepiscopalis], 1637 (RMK I 443; RMNy 1059), 1:0:(4r. (A továbbiakban: *Kalauz*.) Ugyanitt a szerző egy főrendű embert is említ, aki szerint „akármely Vallásbannis uedvozu’lhetu’nk. Annak-okáért, ha az To’ro’ek és Sidó el-jár az Természetnek to’rvényében, ne fellyen bár az kárhozattúl.” (Kiemelések az eredetiben.)

klasszikus pogány auktoritásokat, ezek tekintélyét ugyanis a protestáns vitapartnerek is sokkal inkább elfogadták, mint a későbbi, a nézeteik szerint az evangélium szellemiségétől egyre távolabb kerülő szerzőkét.³⁴ Pázmány istenérvei között mégis vannak kifejezetten skolasztikus argumentumok is, amelyeket a szerző igyekszik a középkori tekintélyek mellett ókori forrásokkal is megtámogatni. Aquinói Szent Tamás öt arisztotelészi gyökerű istenérve³⁵ közül is idéz egyet Pázmány, de azt úgy, hogy később Szent Ágoston-idézzel támasztja alá: ez az érv azt mondja ki, hogy minden dolog származik valamilyen létesítő okból, ám az oksági láncok végén ott kell lennie Istennek mint első oknak.³⁶ Szent Bernát alapján Pázmány az ún. ontológiai istenérvet is leírja, ám nagyon is jellemző, hogy a *Kalauz* végleges változatában ezt az érvet Seneca *Naturales Questiones*-ára hivatkozva erősíti meg. Az argumentum kimondja, hogy mivel képesek vagyunk elgondolni azt, aminél nagyobbát már nem lehet elgondolni, Isten legalább az elménkben létezik. Ám ha csak az elménkben létezne, akkor már nem ő lenne a legnagyobb létező, amelyet elgondolhatunk,

³⁴ BITSKEY István, *Ókeresztény szerzők Pázmány Kalauzában = A magyar művelődés és a kereszténység: a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai: Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÓZY Péter, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1998, II, 710–716; UÓ, *Pázmány Kalauzának ókeresztény forrásairól* = B. I., *Virtus és religió*, Miskolc, Felsőmagyarországi, 1999, 163–171.

³⁵ St. Thomas AQUINAS, *Summa theologiae*, questio 2, art. 3. Szent Tamás itt mutatja be öt arisztotelianus gyökerű istenérvét, amelyeket röviden így foglalhatunk össze: 1. A világban minden változásban van, minden mozog, kell hát valami olyan, ami nem változik, nem mozog, és ez a mozdulatlan mozgató Isten. 2. A világban mindennek van létesítő oka, de ez az oksági lánc nem lehet végtelen, kell egy olyan létesítő ok, amelynek nincs létesítő oka, ez Isten. 3. A világban minden kontingens, kell hát valami, ami szükségszerűen létezik, ez pedig Isten. 4. A világban a létezők a tökéletesség különböző fokozatain állnak, de semmi sem tökéletes. Valami tökéletesnek viszont kell lennie, ez Isten. 5. A világban minden valamilyen cél felé törekszik. Kell lennie valakinek, aki ezt a célt meghatározza.

³⁶ *Kalauz*, 5–6: „Ezek ez világi állatoknak eleitüel fogva való tellyes sokaságában, ha valamely oly állat találatik, mely mástül nem származik, és nem fuég; az léssen az kit mí Istennek nevezüenk: Ha pedig ebben az sokaságban semmit ollyat nem vallasz lenni, ki mástül nem fuéggene mint alkotójátül, szem látomást meg csalatol. Mert ha mindenek mástül származnak és fuéggenek, mivelhogy az egész és tellyes sokaság kívüel, nincs semmi oly állat, melytüel a teremtett állatok sokasága származhatnak; szüékség azt mondani, hogy az világi állatoknak tellyes sokasága, valakitüel olytül fuég, ki ebben az sokaságban foglaltatik: és így, nem egyébütül [sic], hanem avagy oé magátül, vagy az oé alkotmányátül fuéggene. Ez pedig tellyességgel lehetetlen, az mint ezennel meg bizonyítom: Tehát azt kel mondanunk, az mit elsőben mondánk, tudni illik, hogy ez világon vagon oly boécsüelletes természet, mely mástül nem fuég, és nem származik.”

hiszen bármi, ami a valóságban is létezik, nagyobb annál, ami csak az elménkben van. Így tehát ellentmondáshoz jutnánk, következésképpen Isten létezik.³⁷

De az egyes részek terjedelmét tekintve a fő hangsúlyok nem ezeken a skolasztikus érveken vannak. Pázmány gondolatmenetének egyik fő támasza helvét példánkhoz hasonlóan antropológiai természetű: akárcsak a protestánsok, ő is idézi Szent Pált, aki szerint nincs mentsége az Istent nem ismerőnek.³⁸ A cicerói konzensusérvet szintén megtaláljuk nála *Az istenek természete* és a *Tusculumi eszmecsere*ből idézve.³⁹ Fontos különbség persze, hogy a bűnbeesés következményeire, hogy tudniillik az milyen befolyással járt az ember istenismeretére és szabad akaratára, Pázmány nem tér ki. Talán nem akart az ateisták ellen írott első könyvben belemenni olyan vitákba, amelyek egyrészt az egyes keresztény felekezeteket osztják meg a *sola Scriptura* kérdésében, másrészt pedig magát a katolicizmust, pl. a molinizmus kegyelemtanával kapcsolatban. Pázmány ehelyett inkább a patrisztika és a skolasztika teljes arzenálját az ateisták ellen zúdítja. A cicerói vallásos antropológia mellett ebben a *Hexaémeron* Vazul- és Ambrus-féle szövege lesz a segítségére. Mint Du Bartas és a genfi szerzők példáján is láttuk, Nagy Szent Vazul természetrajzi ismeretekben is bővelkedő homíliáit a korban nagy népszerűség övezte, és Pázmány korában már több humanista kiadás és latin fordítás állt az olvasók rendelkezésére.⁴⁰ A keleti szerzetesség számára meghatározó Vazul kolostori rendsza-

³⁷ Ezt a passzust az utólag betoldott Seneca-idézet miatt kivételesen az 1637-es kiadás facsimilijéből idézem. PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezető kalauz*, Pozsony, [typ. Societatis Jesu], 1637 (RMK I 673; RMNy 1697, facsimile: Bp., Balassi, 2000), 6: „Séneca azt írja; hogy azt kel Istennek vallani, *Quod nihil majus excogitari potest*; a’kinél semmit nagyobbbat nem gondolhatunk. Az pedig, a’kinél nagyobbbat, főbbet, és böcsu’lletesbet nem gondolhatunk, lehetetlen, hogy csak emberi elmének hiúságos gondolkodása és *Chimaerá*-ja légyen: mivel nagyobb, böcsu’lletesb, és job a’mi való, hogy-sem a’mit csak elmélkedéssel farag gondolatunk. Tehát lenni kel annak, a’kinél főbbet és nagyobbbat nem gondolhatni.” (Kiemelések az eredetiben.) Az érv legnevezetesebb középkori kifejtője Canterbury-i Szent Anzelm, ld. Alvin PLANTINGA, *God, freedom and evil*, London, George Allen & Umwin Ltd., Ruskin House, 1974, 86–91.

³⁸ *Kalauz*, 1: „Ez okon mondgya Sz. Pál, az bö’lcs Salamonnal egyetemben; hogy színes mentségek nem lehet azoknak, kik az Istent ne[m] ismerik [...]”.

³⁹ *Kalauz*, 3, 4.

⁴⁰ A XV. században Lampugnino Birago, Georgius Trapezuntius és Johannes Argyropoulos is elkészítette görögből a maga latin verzióját; Erasmus 1532-es bázeli görög kiadását ugyanott Wolfgang Musculus saját fordítása követte 1540-ben, majd 1551-ben Ianus Cornarius is kiadta ugyanott a fordítását. A kiadástörténet összefoglalását ld.: H. Ashley HALL, *The Cappadocian Fathers = The Wiley Blackwell Companion to Patristics*, ed. Ken PARRY, Oxford, Wiley, 2015, 309–325; 315–317; ld. még Iréna BACKUS, *Lectures humanistes de Basile de Césarée: Traductions latines (1439–1618)*, Paris, Institut d’Études Augustiniennes, Paris, 1990 (Collection des Études augustiniennes, Série Antiquité, 125).

bályzata a 16. századi, krakkói jezsuita novíciusoknak is megszokott olvasmánya volt, s műveit Nagy Szent Gergely és Nagy Szent Leó írásai mellett Pázmány Rómában is forgatta harmadik próbaévüket betöltő rendtársaival együtt.⁴¹

A második, *Mint kell az világnak szép alkotmányában az Istennek hatalmát és bölcsességét szemlélni* c. fejezet legtöbb idézete így Szent Vazul és az előbbit a legtöbbször hűen követő Szent Ambrus műveiből származik. Pázmány Nagy Szent Vazullal együtt vallja, hogy a világ könyv, amelyből az ember Istenről olvashat.⁴² A könyv metaforáján kívül egy másik bevett toposzt is idéz a *Hexaémeron* szerzőjétől:

Másutt ezen Szent Basilius azt írja; hogy ez világ olyan mint egy Iskola, melyben a teremtett állatok, tanítanak az Istennek ismérétre.⁴³

Szent Vazul nyomán a teremtményekben Isten gondviselésének, előrelátásának bizonyítékait mutatja fel, és emellett morális tanítást is kiolvas az egyes állatok viselkedéséből. A gólyák például a szülők iránti tisztelet jelképei, mivel állítólag repülés közben az idősebb, fáradt társaikat szárnyukkal megtámasztják,⁴⁴ míg a méhekről a következőket írja a szerző Plinius és Vazul alapján:

Ezek között, egy Király vagyon, melynek noha fulákja vagyon, de senkit ezzel meg nem sért, mintha intené az fejedelmeket és hatalmasokat, hogy késedelmesek légyenek a büntetésre.⁴⁵

A morális értelmezésen túl Pázmány, aki grazi évei alatt Arisztotelész *Physicáját* is tanította, a kor és az antikvitás természetrajzi ismereteiből merítve részletesen leírja a levegőt, a föld és a víz teremtményeit, valamint az embert, és pontos számadatokat is közöl a föld és az egék méreteiről.

A *Kalauz* megjelenése után a katolikus megújulás egy másik szerzője is Nagy Szent Vazul példájával írta le a Teremtés csodáit. Lépes Bálint nyitrai püspök és kancellár kétkötetes művéről van szó: az 1616-ban megjelent *Az balandó és útéltre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tükréről*, valamint az 1617-es *Pokoltól retentő és*

⁴¹ ÓRY Miklós S. J., *Pázmány Péter tanulmányi évei*, szerk. BERZSÉNYI Gergely, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 5), 53, 148.

⁴² *Kalauz*, 9: „Annak okáért, Szent Basilius azt írja: hogy ez világ, nem egyéb, hanem egy szép írott könyv, mely az Istennek dicsőségét hirdeti: *Nam et totus hic Mundus, quasi conscriptum quoddam volumen est, praedicans gloriam DEI.*” (Kiemelés az eredetiben.)

⁴³ *Uo.*, 9.

⁴⁴ *Uo.*, 12.

⁴⁵ *Uo.*, 18 (az ókortól a koraújkorig rosszul tudták a méhkirálynő nemét).

*mennyei boldogságra edesgető tükörről.*⁴⁶ A bécsi nuncius és a szintén bécsi érsek, Melchior Khlesl által világias életmódjáért elmarasztalt kancellár talán e kegyes művekkel akarta helyreállítani hírnevét.⁴⁷ A második kötetet egyenesen annak a Pázmánynak ajánlotta, aki helyett akár őt is esztergomi érseknek választhattak volna. Lépes kétkötetes művében a négy végső dolgon – halál, ítélet, mennyország, pokol – elmélkedik. Tudnunk kell, hogy ez a két kötet nem eredeti mű, hanem magyartítás, amelynek forrása Gabriele d’Inchino lateráni kanonok olasz nyelvű könyvének a karthauzi Antonio Dulcken által készített latin fordítása.⁴⁸ Azonban nem szabad elhanyagolnunk a fordító, Lépes hozzátoldásait sem. Azt már Bitskey István is észrevette, hogy az alapvetően hű fordító hajlamos az eredeti szöveget amplifikálni, kibővíteni.⁴⁹ Ha azonban jobban megnézzük a latin és a magyar könyvet, feltűnhet, hogy Lépes kétkötetes műve terjedelmileg legalább kétszerese Dulcken fordításának. Helyenként szövegszinten is nagyon nagy eltéréseket láthatunk, így érdemes lenne még egyszer alaposan összevetni a kettőt, mert kiderülhet, hogy Lépes sokkal szélesebb és változatosabb forrásanyagra támaszkodott, mint eddig hittük. Első megközelítésben rájöhethetünk, hogy Lépes Bálint a szöveget – valószínűleg egy florilegium segítségével – számos latin nyelvű moralizáló epigrammával is megtűzdeli, illetve az egyes részeket verses függelékekkel is ellátja,⁵⁰ sőt egy helyre magyar történeti példát is beszúr Bonfinitől.⁵¹ Különösen beszédes, hogy a pokolról szóló részben a fordító a Luthernek és Kálvinnak tulajdonított tévtanok részletesebb cáfolatáért Pázmány *Kalauz*ához utalja az olvasót.⁵²

⁴⁶ LÉPES Bálint, *Az halando es iteletrre menendo tellyes emberi nemzetnek fényes tükörr*, Prága, Sessius, 1616 (RMK I 469, RMNy 1119); Uő, *Pokoltól rettentee es mennyei bodogsagra edesgetee tükörr*, Prága, Sessius, 1617 (RMK I 476, RMNy 1146).

⁴⁷ Feltételezhető, hogy az életmódját ért heves bírálatokra kívánt válaszolni vallásos művek írásával a szerző. Vö. BITSKEY István, *Lépes Bálint és az olasz seicento stílus = Klaniczay-emlék-könyv: tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994, 334–335.

⁴⁸ Gabriele D’INCHINO, *Conciones de quatuor hominis novissimis*, ford. Antonio DULCKEN, Köln, Joannes Crithius, 1609, VD17 12:192851F.

⁴⁹ Lépes különösen hajlamos a jelzőszaporításra, de időnként egy-egy olyan mondatot is beiktat, amely az eredetiből hiányzik: BITSKEY, *i. m.*, 338–342.

⁵⁰ Az egyik verses betét pl. Celanói Tamás híres *Dies irae*-je, és természetesen az Utolsó Ítéletről szóló rész végén található: LÉPES, *Az halando es iteletrre menendo...*, *i. m.*, II, 256–258.

⁵¹ LÉPES, *Pokoltól rettentee...*, *i. m.*, II, 311–314. A Bonfinitől kölcsönzött rész (*Rerum Ungaricarum Decades*, 4.10.135–155) Filipec Jánosról szól, aki váradi püspökségéről lemondva beállt szerzetesnek II. Ulászló megkoronázása után.

⁵² *Uo.*, I, 36: „Illyen itilétben vagyon Calvinus es Luther azt Pokól, es ánnak kinnya felel. Olvasd à Kalauz o^oto^odik ko^onyvenek, octo^odik reszet, folyo 407. 408. ez dolog felel.”

Azonban ennél is lényegesebb betoldást olvashatunk az első, *Az balandó és útéltre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tüköre* c. kötet második részében, vagyis az utolsó ítéletről szóló elmélkedésben. Itt Lépes részletes leírást ad a teremtett világ rendjéről. Ide szinte szó szerint bemásolja a *Kalauz* szövegének azt a részét, amely az ég, a levegő, a vizek teremtményeit, valamint a szárazföldi állatokat, végül pedig az embert veszi sorra. Ezt a részt a *Kalauz*-ban egy *Három tanúság* c. szakasz követi. Ebből már csak az elsőt tartja meg Lépes, ugyanis ott arról van szó, hogy az ember teste a porból vétetett. Mivel ez a gondolat remek *memento mori*, innen Lépes könynyedén föl tudja venni újra a négy végső dologról író Inchino gondolatmenetét:

Kalauz (1613-as kiadás)

Lépes:

[12:]

Mivelhogy azért az Lactantius mondása szerént, az végre teremtette az Isten az embert igyenes szép termettel, hogy az egyeket szuⁿtelen szemlélyye; *Caelum intuemini, ad cuius spectaculum vos excitavit artifex operis DEUS*: és az Istennek az egekben tuⁿdo^klo^e hatalmasságát, s' boⁿlcseségét meg esmérje: méltó hogy miis ezeknek szépségét figyelmesen megtekincsu^ek.

Leg elo^szo^eris azért, csudálatos az Egeknek az o^e nagy vóltok. Mert, az mint Basilius, és Seneca írják: noha nékuⁿk az nap, és az csillagok kisebbeknek tet^czenek az fo^ldnél, az oi távúl létek miatt; szintén mint az oireg emberek, soit az magas tornyokis kicsínyeknek lát^czanak midoin messze vannak: de azért, az Nap sokkal nagyob az egész fo^ld kérekségénél.

[...]

[II, 7:]

Legelo^szo^eris azért (*coelum intuemini, ad cuius spectaculum vos excitavit artifex operis Deus*) csudálatos az Egeknek, az o^e nagy vóltok. Mert, az mint Basilius, és Seneca iriak: noha nekuⁿk az Nap, es az csillagok kisebbéknek téczenek az fo^ldnél az o^e tavol létek miatt; szinten mint az o^ereg emberek, so^et az magas tornyok is kicsínyeknek lát^czanak midoⁿ messze vannak: de azért az Nap sokkal nagyob az egész fo^ld kerekéségénél.

[...]

[18:]

Csudálkozik Sz. Basilius az Hangyáknak cselekedetén, hogy az következendő télre oly gondot viselnek, mintha az jóvendőruelis gondolkodnának, és oly fáradhatatlanul munkálkodnak az élés szerzésben, hogy hóld toltakor, éjel nappal egy aránt takarnak. Az élésnek pedig az föld alatt szép tiszte helyt szereznek, holott min egy szúsékbán az téli profontot meg tarcsák [...]

Másutt, ezen Sz. Doktor csudálkozik az Méheknek szép rendtartásán, mert ezeknek (ugy mond) mint egy szép Országának, jó rendel vagyon minden szer tartások. Ezek között, egy Király vagyon, melynek noha fulákja vagyon, de senkit ezzel meg nem sért, mintha intené az feiedelmeket és hatalmasokat, hogy késedelmesek legyenek az büntetésre [...]

[20:]

Elso Tanúság az légyen: hogy, noha az Isten semmiboel teremthette volna az mi testuenket; de azt akará, hogy az földboel lenne kezdeti, az végre, hogy az föld, melyet szuñtelen tapodunk, meg emlekeztetne, az mi kicsin állapotunkrúl; és fel ne fuvalkodnánk semmi javainkban: hanem, az mi akaratosságunknak dagallyát, az földnek emlekezetivel meg foitcsuk, és gyakran azt mondgyuk magunkban: Miben kevélykedhetik az por és hamu? Mit zúgolódhatik az fazekas ellen az cserép és föld edény? Mi oka vagyon, hogy egy szócskáért haragud-

[II, 14]

Csudálkozik Szent Basilius az hangyáknak cselekedetén, hogy az következendő télre, oly gondot viselnek, mintha az jóvendőruelis go[n]ndolkodnának [sic], es oly faradhatatlanul munkálkodnak az élés [sic] szerzésben, hogy hold toltakor, egy arant takárnak eyel nappal. Az élésnek pedig, az föld alatt szép tiszta helyt szereznek, holott mint egy szuszekban az tely profontot meg tarcsák [...]

[II, 15:] Masutt ugyan ezen szent Doctor csudálkozik az Meheknek szep rend tartásán [sic]; mert ezeknek (ugymond) mint egy szep országnak, io rendel vagyon minden szer tartassok.

Ezekközött egy kiraly vagyon, melynek noha fulakia vagyon, de senkit ezzel megh nem sért; mintha intene az Feiedelmeket es hatalmasokat, hogy kesedelmesek legyenek az büntetésre [...]

[II, 18:]

Noha pedig az Isten semmiboel teremphette [sic] volna az mi testuenköt; de azt akará, hogy az földboel lenne kezdeti; az végre, hogy az föld, melyet szuñtelen tapodunk, meg emlekeztetne, az mi kicsin állapotunkrol, es foel ne fuvalkodnank semmi iavainkban, hanem az mi akaratossagunknak dagallyát, az földnek emlekeze- [II, 19:] tivel meg foycsuk, es gyakran azt mondgyuk magunkban, miben kevélykedhetik az por es hamu? mit zúgolodhatik az fazokas ellen az

gyék felebaráttya ellen az föld, mely csak azt érdemli, hogy az emberek lábaitól tapodtassék? [...]

cserép es föld edény? mi oka vagyon, hogy egy szocskaért, haragugyék felebaráttya ellen az föld, mely csak azt érdemli, hogy az emberek labaitól tapodtassék?⁵³

Érdemes megemlíteni, hogy a Pázmánytól származó vendégszöveg elején asztrológiai adatokat találunk az ég méreteivel kapcsolatban. A felfoghatatlanul nagy számok, amelyek az olvasó meggyőzését szolgálják, különféle auktoritásoktól származnak, köztük a 13. századi Johannes de Sacroboscótól, akit Pázmány a széljegyzetben meg is említ.⁵⁴ Talán innen vette az ötletet Lépes, hogy ugyanettől a középkori csillagásztól később, a második kötet második, a mennyországról szóló részében már a *Kalauz*tól függetlenül is átvegyen adatokat:

Az Mathematicusok, es egek forgasárol valo tudománnak mesterei az Astro-
nomusok szám vetese szerent

– írja Lépes –

az tiszta, vagy tu^ezes Egh, *Coelum Emphyreum*, az foeldtuel ezer, hetszaz, kilenczven myriadessel (csak egy Myriásis [!], tizezert foglal magában) kilencz száz huszon o^t ezer, es o^tszáz mert fo^lddel vagyon fo^llyebb.⁵⁵

Itt a matematikai pontosságú leírás nem ér véget: a folytatásban Lépes a jezsuita matematikus Christopher Clavius és Szent Vince – azaz valószínűleg Ferrer Szent Vince – számításait is közli. Ezek az adatok nemcsak a *Kalauz*ban közölt számoktól különböznek, de a Lépes-szöveg alapjául szolgáló Dulcken-féle latin változat adataitól is, amelyben nem találkozunk sem Johannes de Sacrobosco, sem Clavius vagy Szent Vince nevével.⁵⁶ (A fordításnak ez a szakasza amúgy is azok közé a részek

⁵³ Mind a Pázmány-, mind a Lépes-szöveg végéről elhagytam az ember teremtéséről szóló latin *Hexaëron*-idézetet. Ez utóbbi mindkét könyvben azonos.

⁵⁴ *Kalauz*, 12–13; LÉPES, *Az balando...*, i. m., II, 7–8.

⁵⁵ LÉPES, *Pokoltól rettentoe...*, i. m., II, 42. A margón Lépes Johannes de Sacrobosco *Tractatus de Sphaera* c. művére hivatkozik.

⁵⁶ D'INCHINO, *Conciones...*, i. m., 770–771: „Asserunt Geometrae et Astrologi, qui suis mensuris, proportionibus, calculis et Astrolabijs, infernum, terram et coelum mensurati fuere: Infernum in circuitu complecti, septem mille, octingenta et sexaginta quinque millaria: profunditate seu latitudine, bis mille, quingenta, et quinque millaria: distare autem a nobis tribus millibus, sexcentis et quinquaginta octo milliaribus. Mundum vero quem nos inhabitamus, id est, totam terram, dicunt continere magnitudine tiginta millia milliariorum, et

közé tartozik, ahol a kancellár kevéssé követi a latin forrásművet.) Így tehát az idézetet Lépes saját leleményének kell tartanunk, ami azt bizonyítja, hogy a Pázmány-mű ihletésére maga is elsajátította a természetfilozófiai érvelés teológiai célú felhasználását, így az eredeti szöveggel kreatívan tudott bánni.

Lépes művével szinte egy időben jelent meg Debrecenben két olyan református teológiai kézikönyv, amely a vallásos antropológia és a természetes teológia szempontjából releváns. Az egyik Milotai Nyilas István püspök, Bethlen Gábor későbbi udvari papjának *Írtovány* címen ismert közhelygyűjteménye, amely a szerző saját szándéka szerint az első magyar nyelvű teológiai *locus communis*-összeállítás lenne. Protestáns álláspontjára nagyon jellemző, hogy elsőként a *Szentírásról* értekezik, és ezután esik csak szó a természetes istenismeretről, amelynek nagy részét a bűnbeesés eltörölte. A szerző itt néhány istenérvt is felsorol, bár kissé rendszertelenül, sőt Cicero konszenzusérvére is kitér.⁵⁷ Ennél érdekesebb most Margitai Láni Péter szintén 1617-ben teológiai kézikönyve, *Az Isten törvényének a Szentírás szerint való magyarázatja*, ez ugyanis nem a szokásos helvét álláspontot fejt ki a természetes istenismeretről.⁵⁸ A vaskos kis könyv a tízparancsolat magyarázatát tartalmazza prédikációk formájában. A szerzőről a következőket érdemes tudni: 1596. szeptember 22-án beiratkozik a wittenbergi egyetemre. Később több helyütt is működik prédikátorként, Huszt lelkésze és Máramaros esperese lesz. 1615-től debreceni lelkész, 1617-től a debreceni egyházmegye esperese; 1629-től tiszántúli püspök lesz,

mille quingenta milliaria: latitudine vero seu profunditate, id est, ab Antipodus ad nos usque, decem millia, et viginti duo milliaria. Coelum deniq[ue] Empyreum, quod beatorum domicilium, et regnum illud est de quo nunc nobis sermo, aiunt habere in circuitu (o immensitatem) decem mille, trecentos et quatuordecim millones, octoginta quinque millia milliariorum, et sexcenta decem milliaria: Profunditate seu latitudine, ter mille et sexcentos millones milliariorum.” Magyarul: „A matematikusok és a csillagászok, akik méréseikkel, arányaikkal, számításaikkal és asztrólabiumaikkal a poklot, a földet és az eget megmérték, ezt állítják: a pokol kerülete hétezer-nyolcszázhatvanöt mérföld; mélysége, avagy szélessége kétezer-ötszázöt mérföld; távolsága tőlünk háromezer-hatszázötvennyolc mérföld. A világról, amelyet mi lakunk, vagyis a földkerekségről azt mondják, hogy nagysága harmincegyezer-ötszáz mérföld; szélessége, avagy az antipódusoktól mihozzánk mért mélysége tízezer-huszonkettő mérföld. A *Coelum Empyreum*-ról pedig, amely az üdvözültek lakhelye és országa, és amelyről mostani beszédünk szól, azt mondják, hogy kerülete – ó, micsoda hatalmas szám ez! – tízezer-háromszáztizennégy millió nyolcszázötezer-hatszázöt mérföld; mélysége, avagy szélessége háromezer-hatszáz millió mérföld.”

⁵⁷ MILOTAI NYILAS István, *Az mennyei tudomány szerint való írtovány*, Debrecen, Lipsiai Rheda Pál, 1617, 163 (RMK I 474; RMNy 1132). (A *Tusculumi eszmécsere* első könyvére hivatkozik.)

⁵⁸ MARGITAI LÁNI Péter, *Az Isten törvényének az Szent Írás szerint való magyarázatja*, Debrecen, Lipsiai Rheda Pál, 1617 (RMK I 473; RMNy 1131).

és a nevéhez köthető az 1629. június 17-i nagyváradai zsinat, amelynek résztvevői néhány eredménytelen lépést kezdeményeznek a *Kalauz* megcáfolására, Pázmány főművét tehát Margitai Láni alaposan ismerhette, valószínűleg már a zsinat előtt is. Még ebben az évben Szatmárra megy papnak, és néhány hónap múlva meghal.⁵⁹

Margitaival meglehetősen keveset foglalkozott eddig a szakirodalom, noha enciklopédikus műveltségű teológus volt, és az itt tárgyalt könyvén kívül más prédikációs könyveket is írt, egy kivételével egezetikai tartalommal.⁶⁰ Komoly hebraisztikai ismeretekkel is rendelkezhetett. Bár könyvében héber betűket – feltehetően a nyomda hiányosságai miatt – nem találunk, a szerző viszonylag gyakran használ héber terminusokat is, sőt egyértelmű, hogy az egezetika területén a midrás hagyományát és a rabbinikus irodalmat is ismerte.⁶¹ Mint Dömötör Ákos megállapította, prédikációit számos exemplummal színesítette, amelyeket nagyrészt Andreas Hondorff először 1568-ban kiadott *Promptuarium exemplorum* c. gyűjteményéből merített, amely a tízparancsolat szerint rendezte a példázatokat, így Margitai Láni könnyedén fel tudta használni azokat a tízparancsolatot magyarázó könyvében.⁶² Az exemplumhasználat azt eredményezte, hogy Margitai Láni Péter teológiai kézikönyve az eddig tárgyalt protestáns *locus communis*oknál sokkal színesebb olvasmány lett, amely nemcsak a teológiai érvek pontosságára és teljességére koncentrált, hanem a tárgyalásmód változatosságára is.⁶³

Csakúgy mint Pázmány, Margitai Láni is libertinusoknak nevezi az ateista elhajlókat.⁶⁴ Az ő tanításaik indokolhatják, hogy az első parancsolatról szóló fejtegetés-

⁵⁹ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 388. A váradai zsinatban betöltött szerepéről ld. külön: ZOVÁNYI Jenő, *A tiszántúli református egyházkerület története*, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete, 1939, 28–29.

⁶⁰ *Az mindennapi könyörgő imadságnak magyarázata*, Debrecen, Lipsiai Rheda Pál, 1616 (RMK I 464; RMNy 1108); *Az Ionas propheta könyvenek az Sz. Iras szerint való igaz magyarázata*, Debrecen, Lipsiai Rheda Pál, 1621 (RMK I 512; RMNy 1237); *Az Apostoli credonak az Szent Iras szerint való igaz magyarázata*, Debrecen, Rheda Péter, 1624 (RMK I 637; RMNy 1300); *Temető praedikatiók*, Debrecen, Fodorik, 1632 (RMK I 607; RMNy 1524).

⁶¹ A midrás szó használatát ld. MARGITAI LÁNI, *i. m.*, 55v.

⁶² DÖMÖTÖR Ákos, *Margitai Láni Péter példázatainak eredete*, Könyv és Könyvtár, 1991, 9–18.

⁶³ Néhány exemplumát egy népszerűsítő antológiában is kiadták: *Monda nékik egy példázatot: Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációkból*, vál. SZABÓ Lajos, Bp., Európa–Helikon, 1982, 136, 138, 149, 166–167, 196.

⁶⁴ MARGITAI LÁNI, *Az Isten törvényenek...*, *i. m.*, 21r. A szerző itt egy erkölcsstelenségre bízható szillogizmust tulajdonít a libertinusoknak:

„Vetkeznek tehát az Libertinusok, mind azokkal egyetemben, az kik oeket követik, holot imigyen okoskodnak:

Az mit az ember megh nem tarthat, haszontalan annak predikaltatasa.

sekben istenérveket is közöljön. Reformátusként természetesen nem foglalkozik a skolasztikus okoskodásokkal, éppen ezért Aquinói Szent Tamás arisztotelianus érvei, valamint az ontológiai istenérv sem szerepel nála. A Teremtés megfigyelésén alapuló érvek viszont annál inkább megjelennek a kérdéses részben, miközben pl. Kálvin tanításával ellentétben sem az eredendő bűn okozta vakság, sem a *sola Scriptura* elve nem kerül szóba Margitainál, aki egyébként is előszeretettel folyamo-dik nem szentírási auktoritásokhoz. A természetes teológia hasznosságához nála nem férhet kétség. Öt istenérvet sorol fel: 1. a teremtett világ szépsége; 2. az emberi elme méltósága (ez főleg a Laskai Csókás által képviselt neoplatonista tradícióra megy vissza); 3. a hitetlen, gonosz emberekben megnyilvánuló félelem váratlan életveszély esetén; 4. a gonoszok büntetése és a jók jutalma, amely a történelemben is láthatóvá válik; 5. a próféciaák beteljesedése.⁶⁵

Margitai Láni a pogányok istenfogalmát is elemzi, kitér az ókori istentagadókra és deistákra, akik Isten gondviselését tagadták. Majd egy érdekes példázat követke-zik, amelyet érdemes részletesen ismertetni: Szimonidész-től egyszer megkérdezte Hierón, Szürakuszai türannosza, hogy mi az Isten. A bölcs egy nap gondolkodási időt kért, és amikor az lejárt, kért újabb két napot. Egy így ment tovább egészen addig, amíg kénytelen volt bevallani, hogy minél tovább gondolkodik, a dolog annál homályosabbá válik számára. Kudarcának Margitai Láni két okát látja: az egyik Isten végtelensége és felfoghatatlansága, amellyel nem összemérhető az em-beri elme végessége, a másik ok pedig az a tény, hogy Isten az ember számára láthatatlan.⁶⁶ Vegyük észre, hogy ebben a gondolatmenetben általános ismeretel-méleti érvek magyarázzák az emberi elme gyengeségét, és nem kap szerepet benne a bűnbeesés története, illetve a bűnbeesés következményeképpen eltorzult termézetes istenismeret. Ez utóbbi magyarázatot Margitai Láni máshol sem említi.

Vallásos antropológiájának, csakúgy, mint Pázmányénak, alapvető hivatkozási pontjai Cicerónak a *Törvényekről* és *Az istenek természetéről* írott művei. A konszen-zusérv (*consensus omnium gentium*) így az ő érvelésében is meghatározó. Ebben a többi református szerzőre is hasonlít, hozzájuk képest az újdonság nála az, hogy ő Pázmányhoz hasonlóan Nagy Szent Vazulra is hivatkozik, aki „Balázs doktor” néven kerül be Margitai szövegébe, sőt rögtön ott, ahol Cicero érveire is hivatko-zik:

De az Istennek Törvényet meg-h nem tarthattya az ember: Azert annak predikallasa haszontalan.”

⁶⁵ *Uo.*, 36v–38v.

⁶⁶ *Uo.*, 41r–v.

Ide való, az mit amaz bölcs Cicero, *Lib. I. de Legibus* mond: Nincsen olyan vad es ostoba nemzetség, az mely valami Istent nem vallana, ha szinten azt nem tudja is, mineműt kelljen tisztelni. Hasonlóképpen *in lib. de Natura Deorum*. Nincsen, úgy mond, oly fene nemzetség, az mely ezt magában el nem hinne, hogy legyen Isten. Meltan nevezi tehát az Balázs doktor ez világot az isteni ismeretnek scholajanak, es az Istennek kinyitattott könyveinek, az honnet az Isten nagy szepen megismertetik.⁶⁷

Ez a „Balázs doktor” a jól ismert közhely szerint iskolához hasonlítja a Teremtést, amelyben a jó tanuló Istentől szerezhethet ismereteket. Cicero konszenzusérvének és Szent Vazul *Hexaëmeronjának* az összekapcsolása Margitai esetében természetesen még nem érv Pázmány hatása mellett. Egy zavarba ejtő közös exemplum azonban arról árulkodhat, hogy a *Kalauz* reminiscenciái meghatározóak voltak Margitai természetes teológiájára nézve.

Pázmány és Margitai is amellett érvel, hogy félelmet keltő helyzetekben, különösen természeti csapások idején a leghitелenebbekből is előbűjük az ember vallásos alaptermészete. Ezt az érvet a már említett Milotai Nyilas is felhossa. Ő azonban Pázmánnyal és Margitaival ellentétben nem kapcsol hozzá exemplumot.⁶⁸ A *Kalauz*-ban tehát ezt olvassuk:

Azert mondgya Szent David, hogy az Istennek ellenségiis, mikor értik az o^e hatalmas erejét, hazudozva hízelkednek néki. Igy olvassuk, hogy Caligula Császár, tellyességgel játéknak itíli vala az Istent, és ez világnak parancsoló Istennek nevezi vala magát: de midoⁿ az menydo^ergéseket hallotta, nagy félelemmel az ágy alatt bújdoklott az Isten haragia elo^{tt} [...].⁶⁹

Margitai feltűnően hasonló exemplumot ír a megfelelő helyen:

Amaz Nero Csaszar felo^l azt olvassuk, hogy oly el fordult elmeju^e ember volt, hogy meg az Istent is tagatta, mind azaltal mikor az Egh zenget, helyet sem talalta felteben, hanem egy helybo^l masba ment.⁷⁰

Mindkét esetben egy hírhedt zsarnokról van szó, mindketten tagadják Istent, ám a mennydörgésben félnek. Adódik a kérdés, hogy vajon az anekdota kanonikus változata Neróról vagy Caliguláról szól-e. Pázmány, mint a lapszéli jegyzet is mutatja, Suetoniustól kölcsönzi a történetet, aki a megjelölt helyen valóban Caliguláról

⁶⁷ *Uo.*, 39v–40r (kiemelések az eredetiben).

⁶⁸ MILOTAI NYILAS, *i. m.*, 167.

⁶⁹ *Kalauz*, 4.

⁷⁰ MARGITAI LÁNI, *Az Isten törvényenek...*, *i. m.*, 38v.

ír.⁷¹ A jegyzet egyúttal Augustus életrajzára is utal. Őt ugyan nem szokás istentelen zsarnoknak tartani, viszont azt írja róla Suetonius, hogy villámcsapás ellen borjúfóka bőrét hordta magánál.⁷² Margitaira nem jellemző a filológiai pontosság, itt nem ad meg pontos forráshelyet, így az ő esetében nehezebb dolgunk van. Azonban Neróról sem Suetonius, sem Tacitus nem írja, hogy félt volna a mennydörgéstől.⁷³ Sőt Tacitus még azzal is vádolja őt, hogy nem vette komolyan az intő égi és földi jeleket. A Margitai által forgatott *Promptuarium exemplorum*ban sem találjuk nyomát a történetnek, hiába nézzük Nero, Caligula vagy akár Augustus nevéénél.⁷⁴ Valószínűleg tehát a két hírhedt zsarnoki császárt Margitai egészen egyszerűen összekeverte. Ez annál is érdekesebb, mivel a szerző pontosan ismerte a Suetonius-féle Caligula-életrajzot, egy másik helyen még idézi is:

Annak felette az Cajus Caligula, az ki felől azt irjak, hog az Balvany Isteneknek mind fejeket vetette, es azok helyeben az ő kepet es abrazattyat tetette, illyen inscriptioval Cajus Caligula, Csaszar es Isten.⁷⁵

Megkockáztathatjuk tehát az állítást, hogy Margitai ehhez az érvhez nem lapozta fel a rendelkezésére álló prédikációs segédleteket, a példát valószínűleg fejből idézte, és így keverte össze Nerót Caligulával. Mivel azonban éppen ezt a példát az általa

⁷¹ „Nem alaptalanul tulajdonítanám zavart elméjének, hogy olyan ellentétes jellemhibák egyesültek benne, mint óriási önbizalom és hatalmas gyávaság. Ő, aki az isteneket annyira megvetette, a legkisebb mennydörgésre, villámlásra behunyta a szemét és a fejére húzotta magát, ha pedig erősödött az égiháború, felugrott a fekhelyéről, és bebújt az ágy alá. Szicíliai útján gúnyt űzött a vidék csodás látványosságáiból, de az Etna füstölgő, morajló csúcsa úgy megrémítette, hogy éjnek idején elmenekült Messanából.” SÜETONIUS, *Caligula*, 51.1. A magyar fordítás: Gaius SÜETONIUS Tranquillus, *Császárelétrajzok* = G. S. T., *Suetonius összes művei*, ford. KIS Ferencné, átdolg. KOPECZKY Rita, Bp., Osiris, 2004, 179.

⁷² „Ami a vallási életét illeti, ilyennek ismerjük meg a források alapján. A mennydörgést és villámlást meglehetősen rosszul viselte; mióta – mint már említettük – egy éjjeli utazása közben lecsapott mellette a villám, és alaposan ráijesztett, mindenüvé egy borjúfóka bőrét cipelte magával talizmánként, és a közelgő vihar legapróbb jelére is nagy sietve behúzódtott valami mélyen fekvő, boltozatos helyiségbe.” SÜETONIUS, *Augustus*, 90. Magyarul: SÜETONIUS, *Császárelétrajzok*, i. m., 100.

⁷³ SÜETONIUS, *Nero*, 1–57; TACITUS, *Évkönyvek*, XII, 41–XVI, 35. Ami a *Korunk története* c. művét illeti, azt ugyan Galba második konzulságától (Kr. u. 69) kezdi Tacitus, de találunk benne néhány visszautalást Neróra, viszont az exemplum eredetét itt sem leljük: *Korunk története*, I–V.

⁷⁴ Az általam átnézett kiadásban: Andreas HONDORFF, *Promptuarium exemplorum: Das ist: Historien und Exempelbuch nach Ordnung und Disposition der heiligen zehen Gebott Gottes [...]*, Frankfurt am Main, Peter Schmidt, 1584. Néróhoz ld. 129r–v, 187v, 143v; Caligulához 187v–188r; Augustushoz 165v.

⁷⁵ MARGITAI LÁNI, *Az Isten törvényenek...*, i. m., 76r.

legtöbbet forgatott kézikönyvben, vagyis Hondorffnál nem olvashatta, elképzelhető, hogy a *Kalauz*-ból emlékezett rá. Mivel a tízparancsolatot magyarázó terjedelmes műve nemcsak erkölcsstani értekezés, hanem komoly dogmatikai összefoglaló is, nem tartom kizártnak, hogy megvolt Margitaiban a vágy, hogy versenyre keljen Pázmány szintézisteremtő művével. Valószínűsíthetünk azonban még egy forrást is: ez nem más, mint Kálvin *Institutiója*, amely szintén beszél arról, hogy még a hitetlenek félelmei is igazolják Isten létezését. Példája neki is Caligula, így jogosan gondolhatjuk, hogy a református hitszónok inkább innen merített, mint katolikus ellenfelétől.⁷⁶

Azonban ne feledjük, hogy Kálvin, mint arra dolgozatom elején utaltam, nem értékelte sokra a természetes teológiát, sem pedig azokat a törekvéseket, amelyek a Teremtés szemlélésével akarták kimutatni Isten létezését, teremtő és gondviselő tevékenységét. Nagy Szent Vazult vagy Szent Ambrus *Hexaémeronját* Kálvin nem is idézi abban a fejezetben, amelyben a Teremtés szemlélésével foglalkozik, azonban annál szívesebben idézi elrettentésül a tévútra vezető szerzőket, a pogány Vergiliust és az Istent a természettel azonosító Lucretiust.⁷⁷ Kálvin gondolatmenetében pedig fontos helye van az eredendő bűnnek, amelyre Margitai Láninál az istenismeret kontextusában nem találunk utalást. Könnyen lehet, hogy az antropológiai érvelés és a természetes teológia szemléletessége a *Kalauz* tanulmányozása közben győzte meg arról Margitait, hogy ne ragaszkodjon mereven a helvét teológiai közhelygyűjtemények antropológiai pesszimizmusához. Nem árt megjegyezni, hogy a természetes teológia, amennyiben az Isten létének jeleire kérdez rá, olyan területe a hittudománynak, amely lehetővé teszi a felekezetek közötti átjárást. Mint láthattuk, maguk a helvét irányzat hívei sem mindig hangsúlyozzák egyforma szigorral azt a tanítást, amely szerint a bűnbeesés végzetesen elhomályosította az ember természetes istenismeretét. De a magyar nyelvterületen talán Pázmány is iránymutató lehetett a protestánsok számára. Nem állítom, hogy közvetlenül tőle származnak Margitai Láni *Hexaémeron*-idézetei. Ezeket nyilván sokféle segédkönyvben megtalálhatták az egyházi írók. Ám a *Kalauz* első fejezetei valószínűleg ösztönzést adhattak másoknak is, hogy ezeket a közhelyeket használják is a műveikben.

⁷⁶ KÁLVIN, *Institutio...*, 1.3.2.

⁷⁷ *Uo.*, 1.5.5.

